

Hulagway ng Yutang Kabilin sa mga Mapa mula sa Lumad Bakwit Iskul: Isang Panimulang Pag-aaral

*Impressions of the Ancestral Land in Maps from the Lumad Bakwit School:
A Preliminary Study*

JOSE MONFRED C. SY

ABSTRAK

Kinikilatis ng panimulang pag-aaral na ito ang limang mapa na nilikha ng mga mag-aaral na Lumad ng Bakwit Iskul sa Kamaynilaan. Sa matagal na panahon, naging target ng dahas sa anyo ng militarisasyon at pangangamkam ng lupa ang mga Lumad at ang mga paaralan na kanilang itinayo para sa susunod na salinlahi. Inaalpasan ng ilang komunidad ang karahasan sa pamamagitan ng pagbabakwit (mula sa Ingles na “evacuate”) mula sa kanilang yutang kabilin (“lupang ninuno”). Inilunsad nila ang Bakwit Iskul sa mga lungsod upang ipagpatuloy ang pag-aaral ng kabataang bakwit bilang protesta sa pagtatangkang pagyapak sa karapatan ng Lumad sa lupa at edukasyon.

Sinisikap ng pag-aaral na ito na unawain kung paano ginugunita ng mga mag-aaral sa Bakwit Iskul ang yutang kabilin na kanilang ipinaglalaman sa kabila ng kilo-kilometrong layo mula rito. Ipinapalagay ang potensiyal ng pagmamapa, partikular na ng “kontra-mapa,” sa pag-unawa at pagpapatampok ng kaalamang pampook at karanasan sa pook ng mga isinasantabi sa lipunan na maaaring mailap sa anyong berbal. Iginigiit na nakahabi ang iba’t ibang anyo ng dahas sa hulagway ng yutang kabilin. Kung pagtutuunan ng pansin ang oryentasyon, estilo, at mga deskripsiyon nito, masasabing magkabuklod ang pandarahas at pag-asa sa kanilang gunita ng lupang sinilangan at babalikan.

Mga Susing Salita: bakwit, dahas, kontra-mapa, Lumad, lupang ninuno, yutang kabilin

ABSTRACT

This preliminary study analyzes five maps crafted by students of the Bakwit School for displaced Lumad youth in Metro Manila. For the longest time, the ethnolinguistic groups that comprised the Lumad and the schools they established for the youth have been targeted by different forms of violence such as militarization and land-grabbing. Communities overcome these attacks through bakwit (from the word “evacuate”) where they temporarily leave their yutang kabilin (“ancestral land”). The Bakwit School was established to help Lumad youth continue their studies to protest attempts to step on their rights to land and education.

This study seeks to understand how students of the Bakwit School remember and reflect on the land they are fighting for despite their distance from it. I suggest that mapping, particularly the counter-map, could help understand and underscore the spatial knowledges and experiences of the marginalized beyond verbal understanding. This essay argues that markers of violence are woven to the image of the yutang kabilin. Upon closer inspection of orientations, styles, and descriptions, it could be said that the young “cartographers” tie violence *and* hope in reconstructing their ancestral land through maps.

Keywords: bakwit, violence, counter-map, Lumad, ancestral land, yutang kabilin

Dindepensahan ng mga Lumad ang kanilang *yutang kabilin* (“lupang ninuno” sa Sebwano) na sumasaklaw sa natitirang kagubatan at kabundukan sa Mindanao. Nagiging target ang mga pangkat na bumubuo sa Lumad ng iba’t ibang anyo ng dahas tulad ng militarisasyon, pambobomba, panliligalig, at pagpapaalis dahil sa panghihimasok ng malalaking dayuhang korporasyon upang magtayo ng mga minahan, trosohan, at plantasyon (Ortega 15; Paluga at Ragragio 14; Rodriguez-Tatel 74). Kinakaharap nila ang karahasan bilang tagapagbantay ng Bulubunduking Pantaron (Alamon 67-8; Rodil, “Magpuyong” 47; SOS w.p.).

Tinatangkang alpasan ng maraming komunidad ang dahas—na isinasagawa mismo sa tulong ng pambansang pamahalaan—sa pamamagitan ng pagbabakwit (“evacuate” sa Ingles). Nangangahulugan ito hindi ng pagsuko kundi ng desisyong lumaban sa ibang panahon (Canuday 3, 9). Sa paglulunsad ng bakwit, nakakakuha ng tulong ang mga komunidad sa mga organisasyon, institusyon, paaralan at pamantasan, at simbahan sa pagtugon sa mga hamon ng *displacement* at sa paghahanda para sa ligtas na pagbalik (at pagbawi) sa yutang kabilin (SOS w.p.).

Noong 2015, sa kasagsagan ng malawakang pagbabakwit, inilunsad ang unang Lakbayan ng Pambansang Minorya patungo sa mga sentro ng kapangyarihan sa bansa, partikular na sa Kamaynilaan. Sa mga isinagawang Lakbayan, mariing nanawagan ang mga Lakbayani para sa ganap na pamumuno sa kanilang lupang ninuno. Upang tulungan ang kanilang kabataan na makapagpatuloy sa pag-aaral sa kabila ng militarisasyon, inilunsad ng mga Lakbayaning Lumad ang Bakwit Iskul sa pamamagitan ng Save Our Schools Network (SOS). Ang SOS ay ang pinakamalawak na alyansa ng mga boluntir, lider-katutubo, guro, kabataan, taong-simbahan, propesyonal, at aktibista na nagsusulong ng karapatan ng kabataang Lumad sa edukasyon. Lumilipat-lipat ang pansamantalang paaralan sa iba’t ibang santuwaryo upang matiyak ang kaligtasan ng mga mag-aaral at makaani ng suporta mula sa ibang sektor ng lipunan.

Maipapalagay na nakakintal sa mga pook ang kasaysayan ng pakikibaka ng mga Lumad, mula sa kolonyalismong Espanyol at ang pangangamkam nito ng maraming lupain sa bansa, hanggang sa kasalukuyang pagtatangka ng estado na ihiwalay ang mga katutubo sa kanilang yutang kabilin. Ipinapakita ng dahas ang paliit nang paliit na espasyo para sa mga Lumad (Paredes 169).

Sinisikap ng panimulang pag-aaral na ito na patampukin kung paano nakikita at nailalarawan ng kabataang Lumad ang kanilang lupang ninuno. Bilang boluntir na guro sa Bakwit Iskul sa Kamaynilaan, saksi ako sa mga malikhaing paraan ng mga mag-aaral sa pagbabahagi ng kanilang mga karanasan at kaalaman sa klasrum. Isa na rito ang pagmamapa, kung saan naipapahayag nila ang sariling pag-unawa sa mga pook tulad ng yutang kabilin. Layong masagot sa papel na ito kung

paano ipinopook ng mga mag-aaral na Lumad sa Bakwit Iskul ang yutang kabilin. Kikilatisin ang limang halimbawang mapa na iginuhit ng mga mag-aaral para sa isang palihan kasama ng HEIGHTS, ang opisyal na publikasyon at organisasyong pampanitikan ng mga mag-aaral ng Pamantasang Ateneo de Manila.

Ipinapalagay ang potensiyal ng pagmamapa sa pag-unawa at pagpapatampok ng kaalamang pampook at karanasan sa pook ng mga isinasantabi sa lipunan na maaaring mailap sa anyong berbal. Masasabing hindi lamang inilalarawan kundi isinasanaratibo rin ng mga mapa ang karanasan ng Lumad sa kanilang lupang ninuno kung pagtutuunan ng pansin ang oryentasyon, estilo, at mga deskripsiyon nito. Iginigiit na nakahabi ang iba't ibang anyo ng dahas sa hulagway ng yutang kabilin sa mga mapa. Batay sa nilikha nilang mapa, magkabuklod ang pandarahas at pag-asa sa kanilang gunita ng lupang sinilangan at babalikan.

MGA TINIG NG APÍ SA MAPA

Tumutugon ang panimulang pag-aaral na ito sa panawagan sa mga heograpo na tukuyin at unawain ang masalimuot at sala-salabat na mga salik ng pandarahas na nakaangkla sa pook (Kobayashi 821). Sa kaso ng mga mag-aaral ng Bakwit Iskul, nakakabit ang karanasan ng dahas sa pag-asang makabalik sa yutang kabilin sa pamamagitan ng patuloy na pag-aaral. Maaaring “marinig” ang tinig ng mga mag-aaral sa kartograpiya sa anyo ng “kontra-mapa.”

Makabuluhan ang dalumat ng yutang kabilin dahil kinakatawan nito ang pananaw ng mga katutubo sa pagmamay-ari at pagpapamana bago pa man mapabilang ang lupa sa sistema ng batas at pamumuno ng estado (de Castro 123). Iginigiit ni Rodriguez-Tatel na “integral sa buhay at mga paniniwala ng mga katutubo ang kalikasan, partikular ang kanilang lupaing ninuno...kung tutuusin, hindi lamang ito nagbibigay ng buhay. Para sa kanila, ito mismo ang kabuuan ng kanilang buhay at kaakuhan” (69). Wika nga ng mga mag-aaral ko sa Bakwit Iskul, ang Bulubunduking Pantaron mismo ang kanilang bahay, pamilihan, at botika; ipinagkakaloob ng yutang kabilin sa mga tagapag-alaga nito ang lahat ng kanilang pangangailangan.

Hindi sasapat ang estadistika sa paglalarawan ng karanasan ng mga mag-aaral na bakwit sa kanilang yutang kabilin. Maaaring mahiwatigan ang “tekstura” ng danas

sa malulubak na detalye ng pagkukuwento mula mismo sa nakakaranas (Farmer 262-3). Iminumungkahi ng pag-aaral na ito ang pagmamapa bilang paraan ng pagkukuwento tungkol sa tekstura ng pook na maaaring hindi maisisiwalat nang husto sa anyong pasalita. Sa pagkilatis sa mga mapa upang maipinta ang heograpiya ng karahasan sa yutang kabilin, dinadalumat ang tatlong magkakaugnay na mga konsepto: pook, kuwento, at mapa.

Mahalagang unawain ang espasyo/lugar/pook hindi lamang bilang tagpuan, kaligiran o landskeyp na sisidlan ng agos ng panahon, kundi bilang bukas at patuloy na produksiyon ng lipunan (Soja 79). Isa si Henri Lefebvre sa mga unang nagpopularisa ng ganitong pamamalagay sa heograpiyang pantao. Wika niya, iniluluwal ng mga espesipiko at materyal na praktika sa konteksto ng kasalukuyang moda ng produksiyon ang pook (46-7). Sumasang-ayon dito si Ortega sa *Neoliberalizing Spaces in the Philippines*, na nagsasabing sa halip na unawain ang pook bilang lalagyan o teritoryo, kinakailangan itong intindihin bilang pagtatagpo ng historikal, politikal, sosyal, kultural, at ekonomikong puwersa at praktika upang masulyapan ang nagbabago-bagong pagpapakahulugan at interrelasyon ng tao at ng pisikal na espasyo (17). Kaugnay nito, idinidiin ni Massey sa *Space, Place, and Gender* na ang pook ay isang “*throwntogetherness*” o pagkakabigkis ng samut-saring mga proseso, katawan, gamit, at pagkilos na maaaring masilayan kung bubusisiin ang produksiyon nito (3). Sa “pagbubukas” ng pook, maaaninag ang mga espesipikong pagtatagpo at pagtutunggalian ng mga boses, karanasan, at praktika (Massey, *For Space* 55). Mahalagang suriin ang pook upang higit na maunawaan ang mga nagtutunggaliang interes na nagluluwal nito (Manzano 15).

Para kay Ingold, isa sa mga daluyan ng “produksiyon” ng pook ang “*dwelling*” o ang pamamalagi sa isang lugar. Ang pamamalaging ito ay praktikal: “a place owes its character to the experiences it affords to those who spend time there—to the sights, sounds and indeed smells that constitute its specific ambience. And these, in turn, depend on the kinds of activities in which its inhabitants engage” (192). Sa ganitong gana, masasabing isang pook ang Bakwit Iskul sa kabila ng palipat-lipat at pansamantalang katangian nito. Naisasapook naman ito ng mga praktika ng patuloy na pag-aaral, paglikas, at pakikibaka ng mga mag-aaral.

Mula sa pagiging produktong mga relasyon (na maaaring pansamantala o pangmatagalan,

at nakaangkla sa mga praktika ng tao), proseso ang pook – hindi ito natatapos at nananatiling sarado. Mungkahi ni Massey na maaaring maunawaan ang pook sa ganitong palagay bilang mga kuwento-sa-ngayon (“*stories-thus-far*”) (For Space 9). Mismong ang nabigasyon ng mga espasyo ay paraan ng pagkukuwento kung saan ang mga deskripsiyon at naratibo ng mga nagaganap sa isang pook ay muling winiwika upang malakbay ang isang tereyn (Basso 107). Bagaman naisasantabi ang kuwento, kasaysayang-buhay, at kasaysayang pasalita bilang metodo lalo na sa aghamtao, (Ofreneo 12) maraming mananaliksik ang saksi sa bisa ng salaysay bilang pandayan ng bagong kaalaman at pahayag ng politikal na komitment sa tinig mula sa ibaba na nanghihingi ng hustisya (Gimenez-Maceda 215)

Hindi maihihiwalay sa usapin ng pook at kuwento ang mapa lalo na’t ito ay isang paraan ng pagkukuwento tungkol sa isang pook. Sa paglikha ng mapa, hinihingi hindi lamang ang paglalarawan ng isang lugar kundi ang pagkukuwento ng mga karanasan sa pook. Kinakatawan ng mga pananda, bakas, at senyales na nagtatakda ng lokasyon ng mga bagay, proseso, at kaganapan ang kaalamang pampook ng mga kartograpo o tagalikha ng mapa (Harley 35). Ani Ingold, binabalangkas ng biswal na anyo ng mapa ang damdamin ng tao: “it is the shape that is taken by our perception of the world, guided as it is by the specific orientations, dispositions and sensibilities that we have acquired through having had things pointed out or shown to us in the course of our sensory education” (23). Bintana ang mapa sa (1) pag-unawa ng tagapaglikha sa daigdig, at (2) paraan ng pag-unawa ng tagapaglikha sa daigdig. Ikinukumpara pa nga ni Low ang kartograpo sa interpretasyon: “[they read] the landscape as a text, decoding the built environment through analogy and metaphor, and the phenomenological experience of place” (49). Dagdag pa rito, maaaring tumayo ang mapa bilang tulak (*stimulator*) o panaklaw (*limiter*) sa pagkukuwento batay sa gamit at hitsura nito (Caquard 140). Siyang tunay, materyal na limitasyon ang sukat ng kanbas at tipo ng materyales na gagamitin sa paglikha.

Sa kabila ng bisa nito sa paglalarawan at pagkukuwento, hinihingi ng mga kontemporaneong heograpo ang isang kritikal na pag-unawa sa mapa. Ano pa’t nakabigkis ang teorya at pag-unlad ng kartograpiya sa mahabang kasaysayan ng kolonyalismo at imperyalismo simula noong gamitin ito bilang instrumento ng paglalakbay at pananakop

(Nelmid-Flores 5). Maaari ding maging magkaiba ang mga mapa batay sa interes, ideolohiya, tradisyon, paniniwala, at damdamin ng mga manlilikha kahit na inilalarawan nito ang iisang pook (Krygier at Wood 201).

Gayunman, kung susuriin ang mapa bilang entablado para sa pagkukuwento ng isinasantabi, maaari nitong palitawin ang “mga tinig mula sa ibaba” bilang hamon sa kolonisado at elitistang epistemolohiya (Gimenez-Maceda 8; Harris at Hazen 115). Isang tradisyon sa kritikal na kartograpiya ang kontra-mapa na kumukuwestiyon at tumutuligsa sa namamayaning kapangyarihan na namamahala sa pook sa desbentaha ng api (Dalton at Mason-Deese 440). Ipinapalagay ng “kontra” sa kontra-mapa ang pagbasag hindi lamang ng nakasanayang porma kundi pati ng katahimikang ipinataw sa kaalamang pampook mula sa ibaba (441). Kinikilala nito ang kakayahan ng mga humuhulagpos na lumikha at magwika ng pook, kaya naman nagiging instrumento ito para sa mga iskolar-aktibista na nag-oorganisa sa mga komunidad na inaagawan ng espasyo (Peluso 382-4). Ginagamit ng kontra-pagmamapa ang teknik ng kartograpiya upang kuwestiyonin ang pamamaraan ng representasyon ng namamayaning kapangyarihan—ang nasyon-estado sa kasalukuyan—sa teritoryo, pagmamay-ari, at karapatan sa likas na yaman sa isang pook (384). Manapa, nakaangkla ang kontra-mapa sa prinsipyo at pagtinding kaysa tiyak na anyo o estilo. Nasa buod ng empirikal na mapa ang mahabang kasaysayan ng kolonyalismo at pang-aagaw ng lupa mula sa katutubo gamit ang pagpapataw ng dayuhang kaalaman, pamantayan, at kategorisasyon ng espasyo (Hirt 105-107). Kinakatawan ng kontra-mapa ang tinatawag ni Lefebvre na mga “kontra-espasyo” kung saan binabawi ng mga komunidad at pangkat ang sariling pagpapasya sa sariling pook (416).

Kikilatisin ng panimulang pag-aaral na ito ang mga mapa mula sa Lumad Bakwit Iskul na maaaring makapagpakita ng mga relasyon ng iba’t ibang ahente sa pook (Thrift 274). Dahil nilikha ito ng mga mag-aaral na Lumad, mahihiwatigan sa mga mapa ang daigdig na binibigyang-kahulugan ng at nagbibigyang-kahulugan sa api (Ileto 194). Maituturing ang sinuring mga teksto bilang mga *mental map* na nagpapalitaw ng sariling pagtingin ng kartograpo sa pook na binibigyang-hugis at larawan sa kanbas batay sa danas at pag-unawa (Nelmid-Flores 10). Magsasalimbayan ang pagsusuri sa mga elemento ng mapa at ang mga

nakasulat na kuwentong naglalarawan sa mga ito. Sa nasabing pananaw sa pook bilang kumpol ng mga kuwento, inaasahang maitutulay ng biswal ang mga puwang sa pag-unawang verbal sa pagsasalaysay ng kaalamang pampook (Pink sa Tolia-Kelly 132).

PAKIKIBAKA PARA SA LUPA AT EDUKASYON

Upang mabigyang konteksto ang mga mapang nilikha ng mga mag-aaral na Lumad, kinakailangang maunawaan ang pag-usbong ng Bakwit School sa kilusang Lumad. Iniluwal ang Bakwit Iskul ng dekadang pagpupunyagi ng mga Lumad para sa proteksiyon ng kanilang yutang kabilin. Sa Sebvano, ang salitang “Lumad” ay nangangahulugang “katutubo” (*native*) o “isinilang sa lupa” (*born of the earth*) (Alamon 9; Paredes 24; Rodil, *Kasaysayan* 8-9). Tumutukoy ang kolektibong pangalan sa 18 pangkat na hindi nabibilang sa Bangsa Moro o sa iba pang mga katutubong pangkat na naging Kristiyano noong panahon ng kolonyalismong Espanyol tulad ng Ata, Bagobo, Blaan, Bukidnon o Talaandig, Mandaya, Manobo, Banuaon, Mamanwa, Mangguangan, Mansaka, Subanen, Tagakaolo, Tiboli, Teduray, Higaunon, at Ubo (Rodil, *Kasaysayan* 8).

Taliwas sa akusasyon na imbensiyon lamang ito ng mga “rebelde” at kalaunang pagbabawal sa paggamit ng salita (Arguillas w.p.), ginagamit din ang “Lumad” upang kumatawan sa pagkakaisa ng mga komunidad laban sa dahas na hatid ng naghaharing-uri. Nagsimula ang militanteng gamit ng kataga bilang akronim ng Lumadnong Alyansa Alang sa Demokrasya sa isang Tribal Filipino at Tribal Filipino Workers’ Assembly noong 1983. Ginamit ng mga delegado ng Unang Kongreso ng Pagtatatag ng Lumad Mindanao People’s Federation (26 Hunyo 1986) ang “katawhang Lumad” upang tumukoy sa kanilang kolektibong pagkilos laban sa pangangamkam ng lupa sa panahon ng diktadurang Ferdinand Marcos (Alamon 10-11; NMP 1; Rodil, *Kasaysayan* 9). Simula noon, nagpatuloy ang pag-iral ng kamalayang Lumadnon bilang salugpongan (“pagkakaisa” sa wikang Manobo) sa mga naturang pangkat tungo sa pagbawi ng kanilang karapatan sa lupa at buhay.

Upang tugunan ang kakulangan ng batayang serbisyong pang-edukasyon, itinatag ng mga komunidad ang sarili nilang mga paaralan na may layuning lutasin ang mababang antas ng literasi sa kanayunan. Malaon nang sinasamantala ito ng mga

mapanlinlang na korporasyon, na kasabwat pa kadalasan ang ilang ahensya ng gobyerno, upang manghimasok sa yutang kabilin at mag-angkat ng murang hilaw na materyales para sa kita. Pinaunlad ng paaralang Lumad ang kurikulum ng Department ng Education (DepEd) gamit ang isang makabayan, makamasa, at siyentipikong oryentasyon sa edukasyon na nagbibigay-diin sa kaalaman at kultura ng mga katutubo. Samakatwid, umiinog ang kanilang kurikulum sa agrikultura dahil nasa puso ito ng pamumuhay ng mga Lumad. Mismong ang klase sa agrikultura ang pangunahing pinagkukunan ng pagkain ng mga paaralan. Patuloy na sinusuportahan ng maraming komunidad ang mga paaralang Lumad upang tiyakin ang edukasyon ng mga susunod na salinlahi sa kabila ng nagpapatuloy na pagpapasara sa mga ito sa ilalim ng administrasyon ni Rodrigo Roa Duterte (Belisario 72-9; Bonzo w.p.; Gobrín at Andin 10; SOS w.p.; Sy 115-8).

Matagumpay man ang mga paaralang Lumad sa kanilang hangarin, hindi magkamayaw ang Armed Forces of the Philippines (AFP) at iba pang ahensiya ng gobyerno sa pag-atake sa mga paaralan at komunidad sa anyo ng militarisasyon, pagpapasara, panliligalig, sapilitang pagpapaalis, pambobomba, at iba pa (Alamon 67-8; Rodil, *Magpuyong* 53). Inilulunsad ang naturang mga operasyon dahil sa akusasyong nagtuturo diumano ang mga paaralan ng pagrerebelde sa kabataang Lumad, na pinasinungalingan na ng maraming mga mag-aaral, guro, at lider-katutubong Lumad (Belisario 74; SOS w.p.). Wika ni Alamon, nagiging target ng karahasan ang paaralang Lumad dahil, una, ito ay tumatayong lunduyan ng pagkakaisa sa pagitan ng mga komunidad at, ikalawa, binibigyang kapangyarihan nito ang kabataan na maging maalam at kritikal sa *development aggression* at iba pang mga polisiya na sumasagka sa karapatan ng mga katutubo (121-122). Sa pinakabagong datos ng SOS, umaabot sa 93,977 Lumad ang nabibiktima ng mga atakeng ito sa apat na rehiyon sa Mindanao (10, 11, 12, at 13).

Dahil ang pakikibaka para sa lupa at edukasyon ang nag-udyok sa Bakwit Iskul, hindi maihihiwalay ang ugnayan ng pansamantalang paaralan sa Kamaynilaan at ng lupang ninuno sa Mindanao sa kabila ng kilo-kilometrong distansiya. Kinakatawan ng Bakwit Iskul bilang santuwaryo ang pangarap ng mga mag-aaral na makabalik sa kanilang yutang kabilin at makapag-aral muli sa lupaing sinilangan.

HULAGWAY NG YUTANG KABILIN

Nalikka ang limang mapang susuriin sa proyektong Kuwentong Pambata ng HEIGHTS na naglalayong patampukin ang boses ng mga kabataang lumalaban sa pamamagitan ng likhang sining. Inilunsad ng HEIGHTS at Save Our Schools Network ang palihan noong 2019. Batay sa naunang pamamalagay ng kasalukuyang sanaysay, ang limang drowing na nilikha sa palihan ay maituturing na mapa dahil rekonstruksiyon ito ng isang pook (ang yutang kabilin) sa pananaw, karanasan, at kaalamang pook ng kartograpo (ang mga mag-aaral na Lumad). Mga piniling alyas ng mga may-akda ang gagamitin sa papel. Piniling itago ang pangkat at rehiyong pinanggalingan ng mga bata upang tiyakin ang kanilang seguridad lalo na't tumitindi ang mga atake sa Bakwit Iskul at paaralang Lumad sa Mindanao.

Sinipat ang mga mapa sa dalawang antas: biswal at berbal. Pinasinayahan ng kritikal na kartograpong si J.B. Harley ang tinatawag niyang “kontekstuwal” at “komparatibong” pag-aaral ng mga mapa. Humahalaw ang kaniyang isinusulong na paraan ng interpretasyon sa hermeneutika kung saan magkaugnay ang teksto sa konteksto ng prodyuser at lipunang nagprorodyus nito (40). Wika niya, sa pag-intindi sa iba't ibang aspekto ng isang mapa, maaaring maunawaan ang pagkakahulugan ng kartograpo sa genre ng mapa, espasyo, at daigdig na kaniyang kinikilusan (38). Kaya naman, sa biswal na antas, tiningnan ang iba't ibang pananda, oryentasyon (lokasyon ng mga pananda sa mapa), at estilo (partikular na gamit ng kulay, guhit, atbp.) sa mapa. Sa berbal na antas, binalikan ang mga deskripsiyon ng mapa upang maunawaan ang naratibong namumutawi sa larawan bilang tulak at panaklaw. Nagmula ang mga sinipi sa ibinigay na deskripsiyon ng mga batang kartograpo sa kani-kanilang mapa. Sa ganitong paraan, ang mapa mismo na kumakatawan sa kanilang pag-unawa sa pook ang tulak, hudyat, at saklaw ng mga kuwento.

Mahihiwatigan sa mapa ni Jeffrey ang kuwento ng pagkasira ng kalikasan sa yutang kabilin (Fig. 1). Makikita sa bandang ibaba ng mapa ang pagkakalbo ng bundok. Tila tataluntunin ng traktora, na marahil ay kumakatawan sa mga korporasyon na nanghihimasok sa yutang kabilin, ang daan paakyat ng bundok at patungo sa komunidad ni Jeffrey.

Fig. 1. Jeffrey. “Ito ang Aking Komunidad, Barangay.” 2019.

Mula sa <https://kuwentongpambata.com/bakwit/2019/ito-ang-aking-komunidad-barangay>

Nababalot ng parehong takot at tapang ang deskripsiyon ni Jeffrey sa kaniyang mapa. Dito, ipinaliwanag niya ang panliligalig ng mga sundalo na inaakusahan silang bahagi ng Bagong Hukbong Bayan (New People's Army [NPA]) dahil sila ay nag-aaral:

Sa barangay ang kinatatakutan ko lang yong mga tao dahil sabi nila NPA daw ako pero hindi naman ako naghahawak ng baril ako ay isang nag-aaral lang sa Lumad Schools.

Ang dahilan po kong bakit nila aku sinasabi na NPA dahil sumasama daw aku sa rali at lakbayan.

Kaya aku sama sa rali dahil alam ku na tama ang aming ginagawa na ipaglaban mo ang lupang ninuno.

Kung tataluntunin ang daan sa mapa ni Jeffrey, mauunawaang nakahati sa tatlo ang kaniyang mapa. Nasa tuktok ng tila bundok na hulagway ang mga pook na laman ng pangungulila ni Jeffrey: ang kaniyang tahanan, paaralan, at mga kapitbahay. Nasa “paanan” naman ng mapa ang traktora na pumipinsala sa kalikasan ng bundok. Pansinin ang pumapagitna sa dalawang eksena: ang kampo ng militar sa tabi ng daanang paakyat sa komunidad. Sa oryentasyong paakyat, naipapakita ni Jeffrey kung paano nakakapasok ang mga korporasyon sa kanilang komunidad. Nagsisilbing mga koredor ng yutang kabilin ang militar; tila tinitiyak ng mga sundalo ang pag-akyat ng traktora na uubos sa mga puno at papatag sa lupang ninuno (Alamon 67-8).

Sa imahen ng yutang kabilin na pinanday ni Mai-Mai, unang mapapansin ang kaniyang paaralan, ang Salugpongan Ta’Tanu Igkanogon Community Learning Center Inc. (STTICLCI) (Fig. 2). Isa ito sa mga paaralang Lumad sa rehiyong Davao na ipinasara ng DepEd batay sa gawa-gawang akusasyon na tinuturo dito ang pagrerebelde.

Fig. 2. Mai-Mai. “Pinagbabawal.” 2019. Mula sa <https://kuwentongpambata.com/bakwit/2019/pinagbabawal>

Ipinaliwanag ni Mai-Mai sa kaniyang deskripsiyon ng mapa ang panliligalig ng mga sundalo sa mga mag-aaral ng paaralang Lumad. Binanggit niya rin kung paanong naging bahagi ng pang-araw-araw na buhay ang naturan:

At sabi ng mga militar na sila raw ang mag-protakta sa katauhang Pilipino pero anu ang ginawa ng militar sa aming paaralan pag-atake, pang-harass.

Kahit umigib kami ng tubig, at kumuha ng kahoy sinabihan kami na kayong mga Lumad na nag-aaral na Lumad school tinuruan kayo ng NPA pero hindi naman tutuo dahil alam namin sitwasyon namin. Dahil nakita ng dalawang mata ko ang tunay na nangyayari at narinig ko ang putok ng baril sa aming paaralan habang nagkaklase.

Batid ni Mai-Mai na tinatangka silang linlangin ng mga sundalo: “pero ano ang ginawa ng militar sa aming paaralan pag-atake, pang-harass.” Iginigiit niyang siya mismo ay saksi sa pandarahas ng estado sa pamamagitan ng mga militar. Nasaan ang mga sundalo sa kaniyang mapa? Kung papansinin ang bandang kanan ng larawan, makikita ang ilang pigurang may hawak ng baril. Ipinahihiwatig ng integrasyon ng mga ito sa iba pang kawangis na pigura (mga batang naglalaro ng basketbol, mga nasa loob ng paaralan, palikuran, at bahay kubo) na naging bahagi na ang militarisasyon sa pang-araw-araw na buhay sa komunidad—isang kagimbal-gimbal at nakakagalit na katotohanan para sa maraming mag-aaral na Lumad. Nakakumpol pa ang mga sundalo malapit sa paaralan at *panubaran*¹ na parehong salugpongan o tagpuan ng mga lokal. Masasabing ang dalawang pook na nasa puso ng komunidad ang pinupuntirya ng operasyong militar.

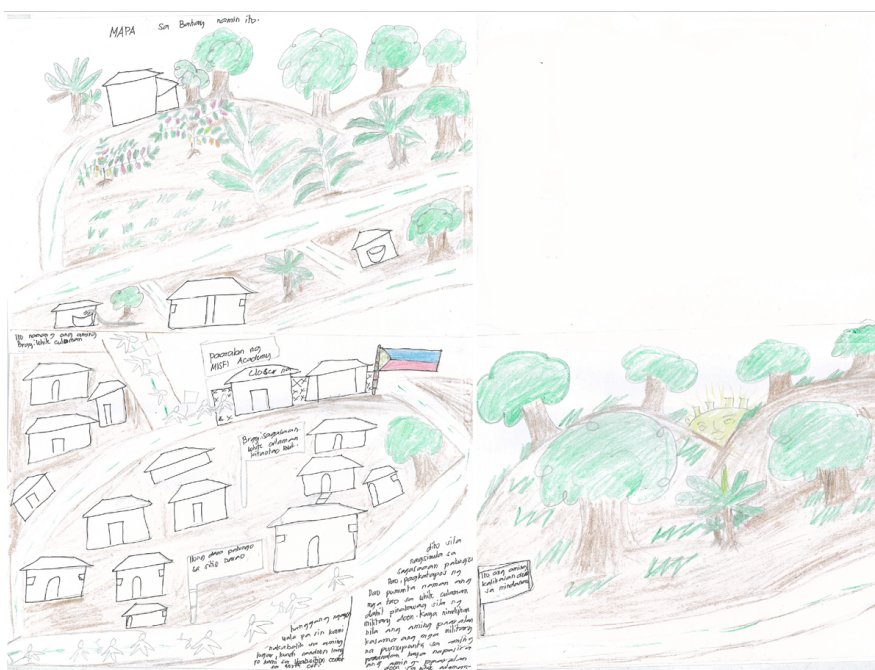

Fig. 3. Sylvia. “Sagasaan.” 2019. Mula sa <https://kuwentongpambata.com/bakwit/2019/sagasaan>

Tatlong papel/kanbas naman ang ginamit ni Sylvia upang ilahad ang kaniyang gunita ng yutang kabilin (Fig. 3). Sa lahat ng mga mapa, ang kay Sylvia ang may pinakamaraming pananda ng tahanan, paaralan, at iba pang gusali na sinasalikop ng bundok at gubat sa kaliwang-itaas at kanang-ibaba ng kaniyang komunidad.

Mount Apo

Matawak na palayan, Matawakang masasan.
 Masarap langhapin ang pres kong hangin
 Hindi nakakalulang pagmasdan ang magandang kapaligiran
 Hindi nakaka sawang pakikigam ang awit ng ibong madit
 Naglalaro sa makapal na damuhan ang mga batang makulit
 Si tatay at kalyan masaya ang kalyang samahan
 Mga magulang nagsasaka na siyang dahil kung bakit busog ang ating bayan
 Nilubog gulay ni nanay kay sarap kabalabitan
 Ang bahay ay tangiang nakaraan, kung hindi masagapan

Matawak na palayan, matawakang masasan
 Masarap langhapin ang preskong hangin
 Hindi nakakalulang pagmasdan ang magandang kapaligiran
 Hindi nakakasawang pakikigam ang awit ng ibong maliit
 Naglalaro sa makapal na damuhan ang mga batang makulit
 Si tatay at ang kanyang kalyan masaya ang kanyang samahan
 Mga magulang naging nagsasaka na siyang dahil kung bakit may laman ang ating bayan
 Nilubog gulay ni nanay na kay sarap kabalabitan
 Ibang bahay ay tangiang nakaraan, mas lalong hindi masagapan
 Kailangan nating iligtas ang sazanang kabundukan
 Sa kanyang ng mapagsamantal sa lipunan,

Hitik sa pang-amoy at pandinig ang kuwento ni Sylvia tungkol sa kaniyang mapa:

Naamoy ko ang hinog ng mangga, Naamoy ko ang hinog ng atis, Naamoy ko ang hinog ng bayabas. Ang hangin ang nagdadala ng amoy, Naamoy ko ang luto ni nanay na adobong manok. Naamoy ko ang luto ni tatay na litson baboy na parang nandoon na ako sa ulap na lumulutang-lutang. Naririnig ko ang ingay ng kabayo na parang tumatakbo sa paligid ng puno, na parang merong nakitang malalaking mga insecto.

Naririnig ko ang batang umiiyak sa ilalim ng punongkahoy na parang iniwanan ng kanyang ina. Dito ko narinig ang asong tahol nang tahol sa ibabaw ng bundok, na parang merong nakitang aswang. Naririnig ko ang ingay ng aming kalabaw na sumigaw na parang humihingi ng tulong.

Naririnig ko ang putukan na malapit sa aming bahay. Nakikita ko ang tao na tumatakbo patungo sa bahay nila, at nakikita ko rin ang aking kapatid na takot na takot umiiyak at niyayakap ng aming nanay.

Tulad ng kay Isan (Fig. 5), pinagtuunan ng mapa ni Sylvia ang kaniyang paaralan, ang Mindanao Interfaith Services Foundation Inc. (MISFI) Academy. Mababatid din sa mapa ang dalawang agos ng mga tao na mayroong hawak na mga plakard at punla: papunta ang isa sa paaralan, papunta naman ang iba palabas ng banghay ng mapa. Isinasadula ng mga pigura ang praktika ng asignaturang agrikultura sa kanilang komunidad, kung saan lumalabas ang mga mag-aaral upang magtanim sa mga bukid sa paligid ng kabundukan. Lalong nabibigyang-diin ang pagiging lunduyan ng paaralang Lumad sa kanilang pamayanan dahil nasa labas ang mga mag-aaral, kinakalinga at binabantayan ang lupang ninuno, at hindi lamang nakahimpil sa klasrum buong maghapon.

Kung ikukumpara sa gawa ni Sylvia, tila mas simple ang nilikhang mapa ni Emmanuel (Fig. 4). Ngunit tulad ng ibang mapa, makahulugan ang mga desisyong estetiko ng mag-aaral. Malinaw na ginamit niya ang bughaw na marker upang bigyang-diin ang

kaniyang sariling tahanan at ang dalawang bahay na katabi nito.

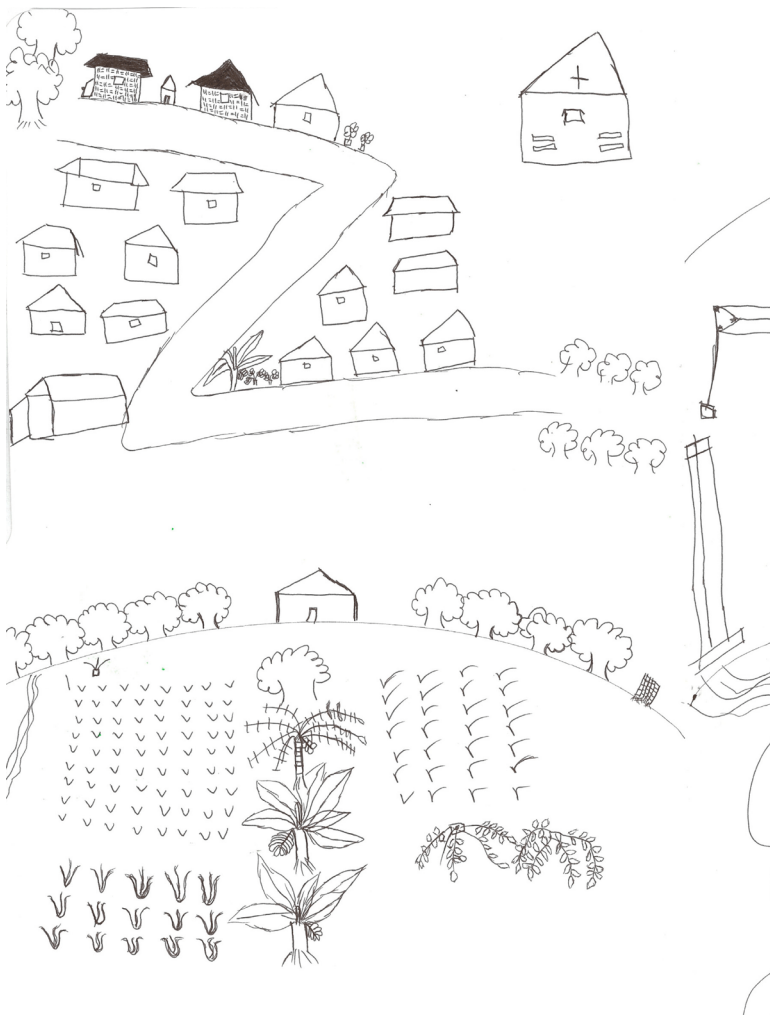
Hindi man naisiwalat nang tuwiran ni Emmanuel ang panghihimasok sa yutang kabilin, naipahihiwatig niya ito sa sa imahen ng tatlong bundok sa bandang itaas na tumatayong *background* sa mga bahay sa *fore-at midground*. Naglalahad ng kuwento ang tatlong bundok kung pagninilayan ito mula kaliwa hanggang kanan: matatayog ang puno sa kaliwang bundok, tila nilalansag ang mga puno sa gitna, habang tuluyang nawasak na ang gubat sa kanan. Pagsasalaysay ito ng pamiminsala sa kalikasan na inihudyat ng tatlong pananda sa mapa. Tulad ng sa mapa ni Jeffrey, pinagtutulay ng drowing ng daan ang mga bahagi ng mapa. Maririnig sa kuwento ni Emmanuel ang dahas na hindi tuwiran ang pagpapahiwatig tulad ng sa triptiko ng bundok:

Dito ako unang nagpakilala, Dito ko rin nakita, mga kaguruan Na pursigido sa pagturo Sa'ming mga kabataang Nangangailangan ng edukasyon Dito akong nagsimulang maging matatag. Sa puno ng lanzones doon nag-uusad Nagkakantahan kasama ng aking mga kamag-aral. Sa dormitoryo naman ako nakatikim ng Iba't ibang klase ng pagkain at dito kurin Nadinig ang mga putok at sigaway'an Pero sa kabila niyan patuloy pa rin kami sa Pag-aaral, kahit na darama pa rin namin ang takot At pangamba, dito namin nakita ang pag-unlad Ng aming agrikultura Habang nagtatanim kami maririnig namin ang humi ng mga Ibon na kay gandang pakinggan

Wika niya, “nadinig ang mga putok at sigaway'an pero sa kabila niyan patuloy pa rin kami sa Pag-aaral, kahit nadarama pa rin namin ang takot.” Tulad ng kaso ni Sylvia, pinapalalim ng kaniyang kuwento ang lumitaw sa mapa. Tila nakakubli ang detalye ng dahas sa mga puno at bahay sa inilarawang alaala sa yutang kabilin.

Tulad ni Emmanuel, simple lamang ang paraan ng pagguhit ni Isan sa kaniyang mapa (Fig. 5). Gamit ang bolpen, inilarawan niya ang kaniyang tahanan, ang paralan, at maging ang simbahan sa bandang itaas ng kanbas. Ang pinakakapansin-pansin dito ay ang bukid na sinasaka ng kaniyang komunidad na sumasaklaw sa halos kalahati ng mapa.

◀ Fig. 4. Emmanuel. “Salugpongan.” 2019 Mula sa <https://kuwentongpambata.com/bakwit/2019/salugpongan>

Pig. 5. Isan. "Ang Aking Komunidad." 2019. Mula sa <https://kuwentongpambata.com/bakwit/2019/ang-aking-komunidad-isan>

Parehong ginagamit ni Mai-Mai at Isan ang drowing ng daan para gabayan ang mga titingin sa mapa tungkol sa kanilang pang-araw-araw na buhay: mula sa tahanan (ang panubaran sa kaso ni Mai-Mai), papasok ang mga bata sa paaralan, at pagkatapos ay tutuloy sa taniman. Dalisay man ang paglalarawan ni Isan ng kaniyang komunidad sa yutang kabilin, mababatid natin na nababalot ito ng dahas batay sa kaniyang deskripsiyon:

Nakarating sila sa tinatawag namin na maliit na siyudad, doon kasi maraming sundalo at police doon, at doon nakita ng mga sundalo at police ang mga kasama namin akala nila na ligtas na sila pero hindi pala ayon nandoon na ngayon sila sa kulungan at yong mga kasama namin na naiwan sa aming komunidad hindi talaga sila ligtas doon kasi binabantayan parin sila ng mga sundalo kahit saan sila pupunta.

Inatasan ang mga mag-aaral na iguhit ang kanilang komunidad sa kanilang mapa. Ngunit tila hindi maiwasan ng mga kalahok sa palihan na isiwalat ang dahas na gumagambala sa kanilang lupang ninuno. Nailalahad ng mga mapa ang ikinukuwento ng mga mag-aaral tungkol sa mga atake sa kanilang komunidad at paaralan.

GUNITA NG PANDARAHAS AT PAG-ASA

Dahil rekonstruksiyon ng karanasan at kaalaman ng kartograpo ang mapa, mailalahad nito ang iba't ibang salik na bumubuo sa produksiyon ng isang pook. Sa kaso ng limang mapa na iniluwal ng palihan, namumutawi ang dalawang mahalagang tema na nakabigkis at wari'y nagtatagisan sa hulagway ng yutang kabilin: ang katibayan ng pandarahas at ang mga bakas ng pag-asa.

Dalawang magkasalikop na anyo ng dahas sa yutang kabilin ang umuusbong mula sa mga mapa: ang pagsira sa kalikasan, at ang militarisasyon na nagpapahintulot sa nauna batay sa karanasan ng mga katutubo. Parehong ipinapakita nina Jeffrey at Emmanuel ang pamiminsala sa kagubatan at kabundukan sa yutang kabilin sa paglalarawan ng mga natumbang puno at nakalbong bundok.

Nailalahad naman ang militarisasyon sa pamamagitan ng mga pananda tulad ng kampo ng militar at mga sundalo na mayroong hawak na baril. Batid ng ilang mag-aaral na ginagambala nito ang kanilang pang-araw-araw na buhay sa lupang ninuno. “Kahit umigib kami ng tubig, at kumuha ng kahoy sinabihan kami na kayong mga Lumad na nag-aaral sa Lumad school tinuruan kayo ng NPA,” ani Mai-Mai. Sabi ni Jeffrey, “sa barangay, ang kinakatakutan ko lang yong mga tao dahil sabi nila NPA daw ako.” Malinaw na nag-iwan ito ng bakas sa kaniya dahil sa pagdidiin niya sa drowing ng kampo ng sundalo sa gitna mismo ng kaniyang mapa. Sa katunayan, isa ito sa maaaring unang mapansin ng mga titingin.

Kung ipinakitang nina Jeffrey at Mai-Mai ang dahas sa kanilang mapa, pinili nina Sylvia, Emmanuel, at Isan na iparinig ito sa pamamagitan ng kuwento na tumatayang deskripsiyon ng kanilang mapa. “Naririnig ko ang putukan na malapit sa aming bahay,” pag-alala ni Sylvia. “dito kurin Nadinig ang mga putok at sigaway’an,” banggit naman ni Emmanuel. Tila pandinig ang kinakailangan upang maunawaan ang mga iniwang sugat ng militarisasyon.

Para sa akin, nakakabagabag ang “katahimikan” sa mapa ni Isan. Ikinuwento niya ang tungkol sa kanilang komunidad na “maraming sundalo at police doon, at doon nakita ng mga sundalo at police ang mga kasama namin akala nila na ligtas na sila pero hindi pala ayon nandoon na ngayon sila sa kulungan.” Hindi maiwasang isipin na ito ang dahilan sa likod ng kawalan ng kahit anong

figura ng tao sa kaniyang mapa. Di tulad ng kay Sylvia na mayroong mga mag-aaral na nagbabalak magtanim sa lupang ninuno, hungkag ang sakahan sa paggunita ni Isan.

Naipapakita ng mga mapa sa iba't ibang paraan ang sidhi ng militarisasyon na nangangasiwa ng pangangamkam ng lupa. Ipinahihiwatig naman ng presensya ng mga pigura at tunog ng walang habas na pamamaril kung paano tinatakot at pinatatahimik ng naghaharing-uri ang mga Lumad upang limitahan ang kanilang espasyo ng pakikibaka (Paluga at Ragragio 15; Paredes 169). Gayunman, naipagmamalaki ng mga mag-aaral ang kanilang paaralan, komunidad, at kalikasan na bumabalot sa kalakhan ng kanbas. Tulad ng sasabihin ng mga nasa Bakwit Iskul, kinakatawan ng yutang kabilin ang daigdig para sa maraming pamayanang Lumad. Bukod sa pagiging bahay, pamilihan, at botika, kinakatawan din nito ang kanilang mga pangarap para sa susunod na salinlahi.

Lumilitaw ang ganitong paggunita sa yutang kabilin mula sa Bakwit Iskul sa kabila ng distansiya. Makikita ang kagubatan, kabundukan, komunidad, paaralan, sakahan, at maging ang panubaran sa mga mapa. Mauulinigan din sa mga kuwento ang mga ginagawa, kinakain, naaamoy, naririnig, nakikita, at naaalala ng mga batang bakwit sa kanilang lupang sinilangan. Ipinapakita lamang nito kung gaano kasapat ang yutang kabilin sa pagkalinga sa mga nakatira dito. Hindi mahirap maunawaan kung bakit ito ipinaglalaban ng kabataang Lumad sa kabila ng patuloy na militarisasyon at pangangamkam ng lupa.

Nababalot man ng takot ang kanilang mga deskripsiyon sa mapa, mababatid na hindi nito mapapasuko ang mga mag-aaral sa pakikibaka para sa lupa at edukasyon. Ilan sa kanila ang naglaan ng espasyo para sa sariling bahay sa mapa. Kinakatawan nito ang karanasan—matagalan man o panandalian—ng subjek na manatili, mamahay, at mamuhay sa inilalarawang pook. Habang kadalasan itong nagiging *point of reference* sa paglalarawan ng komunidad na tinitirhan, mahihiwatigan ang kanilang pag-asa na makabalik sa tahanan iginuhit sa yutang kabilin batay sa kanilang pagkukuwento hinggil dito. “Naamoy ko ang hinog ng mangga, Naamoy ko ang hinog ng atis, Naamoy ko ang hinog ng bayabas. Ang hangin ang nagdadala ng amoy, Naamoy ko ang luto ni nanay na adobong manok,” pagbabahagi ni Sylvia. Nakabaon ang lupang ninuno sa kanilang kaakuhan batay sa at sa pamamagitan

ng paggunita. Kung sa mapa ay kinakatawan ng hulagway ng tahanan ang dati nilang buhay sa kanayunan, namumutawi sa kanilang deskripsiyon ang pangungulila at kagustuhang maranasan ulit ang dating nakasanayan. Ang paggunita mismo, na isinagawa ng mga bata sa pagmamapa, ang nagbabalik sa kanila sa kanilang mga tirahan. Para pa nga kay Emmanuel, doon nagsimula ang kaniyang masalimuot na paglaláyong makapag-aral na nagpatuloy sa Kamaynilaan: “dito ako unang nagpakilala, dito ko rin nakita, mga kaguruan na pursigido sa pagturo.”

Hindi natatapos sa gunita ang pag-asa. Umuusbong ang politikal na paninindigan ng mga mag-aaral para sa lupa sa mga kuwento na nakaangkla sa mapa. Maláy si Mai-Mai sa katotohanan ng karahasan sa yutang kabilin: “nakita ng dalawang mata ko ang tunay na nangyayari at narinig ko ang putok ng baril sa aming paaralan habang nagkaklase.” Iginigiit ng ganitong pag-amin na hindi lamang piping-saksi ang kabataang Lumad. Malinaw kay Jeffrey na hindi mali ang kaniyang pakikibaka: “Kaya aku sama sa rali dahil alam ku na tama ang aming ginagawa na ipaglaban mo ang lupang ninuno.” Bagaman yutang kabilin ang kanilang inilalarawan sa mapa, umiiral ang kanilang deskripsiyon mula sa posisyong malayo ngunit nakikibaka at umaasang makabalik sa nilisang lupain. At siyang tunay, patuloy na nakikibaka ang mga kabataang kartograpo sa pamamagitan ng pag-aaral sa Bakwit Iskul.

PAGLALAGOM

Malayo man sa kanilang yutang kabilin, naipopook ito ng mga mag-aaral na Lumad ng Bakwit Iskul sa pamamagitan ng gunita ng pandarahas at pag-asa. Sa kanbas, naipakita nila hindi lamang ang lupang ninuno kundi ang iba’t ibang praktika tulad ng pag-aaral at pagtatanim na bumubuo sa inilarawang pook. Sa tulong ng mga deskripsiyon sa mapa, napatingkad at napalalim nila ang pag-unawa ng mga titingin sa iba’t ibang kuwentong lumilikha ng naturang gunita. Sa ibang salita, naging entablado ang mapa sa paglalahad nila ng kanilang karanasan at kapatansang pampook. Ang pagpapahiwatig at pagtatambuli ng kagustuhang makauwi ay senyales lamang ng kanilang pagpapahalaga sa pagiging bahagi ng isang pangkat katutubo na nakaangkla ang pamumuhay at daigdig sa lupa (Rodriguez-Tatel 68).

Sa pagiging lunan ng protesta laban sa

karahasan sa yutang kabilin, ginampanan ng mga likha ng kabataang Lumad ang papel ng kontra-mapa sa tunggalian ng mga diskurso at praktika ng pagpopook. Nakasalig ang mga mapa sa ideang may kakayahang lumikha ng pook ang pagkilos at pagkakaisa ng mga taong humuhulagpos (Dalton at Mason-Deese 446). Sa kaso ng mga mag-aaral sa Bakwit Iskul, ang paglikha ng kontra-mapa ay isang malikhaing paraan ng paghamon sa mapanaklaw at namamayaning kapangyarihan sa pamamagitan ng paglilitaw ng tinig mula sa ibaba (Gimenez-Maceda 8).

Tiyak na hindi lamang sa mga Lumad magiging mabisa ang kontra-mapa. Isa itong paraan ng paglalahad ng mga kuwento, karanasan, damdamin, at praktika na tumutunggali sa ibang interes sa pamamagitan mismo ng pag-unawa ng lumilikha sa pook. Maaaring makinabang sa kontra-mapa ang mga komunidad at grupo na sapilitang pinaalis sa kanilang mga tirahan. Instrumento ang kartograpiya sa kanilang paginilay at paglalahad ng gunita sa lupang nilisan nila. Tulad ng ipinakita ng pag-aaral na ito, may kakayahan maging ang kabataan na lumikha ng mga makabuluhang teksto kung saan mahihiwatigan ang kanilang karanasan, kaalaman, mga praktika, at anyo ng pakikibaka. Bilang mga kritikal na heograpo, tanging sa pakikinig, pag-unawa, at pakikiisa makapagmamapa ng mas mabuting daigdig para sa lahat. ♦

TALA

1 Ang panubaran ay isang kubol na nagsisilbing tagpuan ng mga lider-katutubo, pagalingan ng mga maysakit, at santuwaryo sa panahon ng krisis. Para sa pangkat Talaingod Manobo, nagtataglay ang himpilang ito ng espiritwal na kahalagahan para sa komunidad.

MGA SANGGUNIAN

- Alamon, Arnold. *Wars of Extinction: Discrimination and the Lumad Struggle in Mindanao*. Lungsod Iligan: Rural Missionaries of the Philippines Northern Mindanao Sub-Region (RMP-NMR), Inc., 2017. Limbag.
- Arguillas, Carolyn. "The IP struggle continues as NCIP red-tags and bans use of 'Lumad,' the collective word for Mindanao IPs since the late 1970s." *MindaNews*, 20 Mar. 2021. <https://www.mindanews.com/top-stories/2021/03/the-ip-struggle-continues-as-ncip-red-tags-and-bans-use-of-lumad-the-collective-word-for-mindanao-ips-since-the-late-1970s/> Onlayn.
- Basso, Keith. *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language among the Western Apache*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996. Limbag.
- Belisario, Paul. "Lumad Schools: A Struggle for Land and Learning." *Sa Repression and Impunity: Continuing Attacks on People's Rights in the Philippines*, pinamatnugutan ni Jennifer del Rosario-Malanzo. Lungsod Quezon: IBON International, 2019. 71-80. Limbag.
- Bonzo, Lucelle. "Mindanao Lumad struggle for empowerment through education." *Davao Today*, 16 Nob. 2019. <http://davaotoday.com/main/human-rights/mindanao-lumad-struggle-for-empowerment-through-education-part-2-of-4/> Onlayn.
- Canuday, Jose Jowel. *Bakwit: The Power of the Displaced*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 2009. Limbag.
- Caquard, Sebastien. "Mapping Narrative Cartography." *Progress in Human Geography* 37.1 (2011): 135-144. Onlayn.
- Dalton, Craig and Liz Mason-Deese. "Counter (Mapping) Actions: Mapping as Militant Research." *ACME* 11.3 (2012): 439-466. Onlayn.
- de Castro, Marvin Doods. "Assessing IPRA Knowledge and Participation in Ancestral Domain Management among the Agusanon Manobo." *AghamTao* 22.1 (2013): 109-130. Onlayn.
- Farmer, Paul. "On Suffering and Structural Violence: A View from Below." *Daedalus* 125.1 (1996): 261-283. Limbag.
- Gimenez-Maceda, Teresita. *Mga Tinig mula sa Ibaba*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1996. Limbag.
- Gobrin, Gerardo at Almira Andin. *Sigalot ng Kaunlaran: Ang Karanasan ng Pilipinas*. London: Minority Rights Group International, 2002. Limbag.
- Harris, Leila at Helen Hazen. "Power of Maps: (Counter) Mapping for Conservation." *ACME* 4.1 (2005): 99-130. Onlayn.
- Harley, John Brian. "Texts and Contexts in the Interpretation of Early Maps" *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002. 34-49. Limbag.
- Harris, Leila at Helen Hazen. "Power of Maps: (Counter) Mapping for Conservation." *ACME* 4.1 (2005): 99-130. Onlayn.
- HEIGHTS Ateneo. (2019) 2021. *Kuwentong Pambata*. Onlayn. <https://kuwentongpambata.com/>
- Hirt, Irène. "Mapping Dreams/Dreaming Maps: Bridging Indigenous and Western Geographical Knowledge." *Cartographica* 47.2 (2012): 105-120. Onlayn. <http://doi:10.3138/carto.47.2.105>
- Ingold, Tim. *The Perception of Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, 2000. Limbag.
- Kleinman, Arthur and Joan Kleinman. "How bodies remember: Social memory and bodily experience of criticism, resistance and delegitimization following China's cultural revolution." *New Literary History* 25.3 (1994): 707-23. Limbag.
- Kobayashi, Audrey. "Geographies and Peace and Armed Conflict: Introduction." *Annals of the Association of American Geographers* 99.5 (2009): 819-826. Limbag.
- Kovach, Margaret. "Emerging from the Margins: Indigenous Methodologies." *Research as Resistance: Critical, Indigenous, and Anti-Oppressive Approaches*, pinamatnugutan nina Leslie Brown at Susan Strega. Toronto: Canadian Scholars' Press, 2005. 1-18. Limbag.
- Krygier, John at Denis Wood. "Ce n'est pas le monde (This is not the world)." *Rethinking Maps*, pinamatnugutan nina M. Dodge, R. Kitchin at C. Perkins, Lungsod New York: Routledge, 2009. 189-219. Limbag.

- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991. Limbag.
- Lingao, Amanda. "Duterte Threatens to Bomb Lumad Schools." CNN Philippines, 25 Hul. 2017. <https://cnnphilippines.com/news/2017/07/25/Duterte-threatens-to-bomb-Lumad-schools.html> Onlayn.
- Low, Setha M. *On the Plaza. The Politics of Public Space and Culture*. Austin: The University of Texas Press, 2000. Limbag.
- Manzano, Joanne Visaya. *Ang Pilipinong Seaman sa Globalisasyon: Mga Naratibo ng Pagsubok at Pakikibaka*. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino – Unibersidad ng Pilipinas Diliman, 2018. PDF/ Onlayn.
- Massey, Doreen. *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994. Limbag.
- Massey, Doreen. *For Space*. London: SAGE, 2005. Limbag.
- National Museum of the Philippines (NMP). *Lumad Mindanao*. Maynila: Pambansang Museo ng Pilipinas, 2020. PDF.
- Nelmida-Flores, Marot. *Pangasinan: Isang Etnokultural na Pagmamapa*. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, 2020. PDF.
- Nordstrom, Carolyn. *Shadows of War. Violence, Power and International Profiteering in the Twenty-First Century*. Berkeley: University of California Press, 2004. Limbag.
- Ofreneo, Rosalinda. *Tinig at Kapangyarihan: Mga Kuwentong Buhay ng Kababaihang Manggagawa Sa Bahay*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1999. Limbag.
- Ortega, Arnisson Andre. *Neoliberalizing Spaces in the Philippines: Suburbanization, Transnational Migration, and Dispossession*. Lanham: Lexington Books, 2017. Limbag.
- Paredes, Oona. *A Mountain of Difference: The Lumad in Early Colonial Mindanao*. New York: Cornell Southeast Asia Program Publications, 2013. Limbag.
- Peluso, Nancy Lee. "Whose Woods Are These? Counter-mapping Forest Territories in Kalimantan, Indonesia." *Antipode* 27.4 (1995): 383-406. Limbag.
- Rodil, Rudy. *Kasaysayan ng mga Pamayanan ng Mindanao at Arkipelago ng Sulu, 1596-1898*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2017. PDF.
- Rodil, Rudy. "Magpuyong malinawon sa yutang kabilin (Living in Peace in their Ancestral Domain)." *Asian Studies: Journal on Critical Perspectives on Asia* 48.1&2 (2012): 47-54. Onlayn.
- Rodriguez-Tatel, Mary Jane. "Pag-iimahen ng Batang 'Katutubo' sa Ilang Piling Kuwentong Pambata: Sipat at Siyasat sa Kolonyal na Diskurso ng 'Tribu.'" *Humanities Diliman* 15.1 (2018): 57-84. Onlayn.
- Save Our Schools Network (SOS). *Intensifying the People's Struggle amidst State Fascism*. Polyeto, 2019. Limbag.
- Soja, Edward W. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, 1989. Limbag.
- Springer, Simon. "Violence Sits in Places? Cultural Practice, Neoliberal Rationalism, and Virulent Imaginative Geographies." *Political Geography* 30.1 (2011): 90-98. Onlayn.
- Sy, Jose Monfred. "Teaching 'Pangiyak Ki!' The Lumad School as a Struggle for Land, Life, and Liberation." Sa *Towards a Peoples' Alternative Regionalism: Cases of Alternative Practices in the Philippines* (Tomo 1), pinamatnugutan nina Eduardo Tadem et al., Lungsod Quezon: University of the Philippines Center for Integrative and Development Studies, 2020. 107-124. Limbag.
- Thrift, Nigel. "Immaculate Warfare? The Spatial Politics of Extreme Violence." *Violent Geographies: Fear, Terror, and Political Violence*, pinamatnugutan nina Derek Gregory at Allen Pred, Routledge, 2007. 273-294. Limbag.
- Tolia-Kelly, Divya. "Participatory Art: Capturing Spatial Vocabularies in a Collaborative Visual Methodology with Melanie Carvalho and South Asian Women in London, UK." *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place*, pinamatnugutan nina Sara Kindon, Rachel Pain at Mike Kesby, London at New York: Routledge, 2007. 132-140. Limbag.
- Tyner, James at Joshua Inwood. "Violence as Fetish: Geography, Marxism, and Dialectics." *Progress in Human Geography* 38.6 (2014): 771-784. Onlayn.

Watts, Michael. "Violent Geographies. Speaking the Unspeakable and the Politics of Space." *City & Society* 8.1 (2001): 85-117. Onlayn.

Wright, Sarah, patnugot. *Scent of Rain, Sun and Soil: Stories of Agroecology by Lumad Youth in the Philippines*. Community Technical College of Southeastern Mindanao, Lungsod Quezon: Southern Voices Printing Press, 2020. Limbag.

Si JOSE MONFRED C. SY ay kasalukuyang nagtuturo sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Siya ay nakatapos ng M.A. Araling Pilipino at B.A. Comparative Literature, summa cum laude, mula sa parehong pamantasan. Lumabas ang ilan sa kaniyang mga pananaliksik sa *Literary Cultures across the World* (2018), *Ecologies in Southeast Asian Literatures: Histories, Myths and Societies* (2019), at *Plants in Children's and Young Adult Literature* (2021). Interes niya ang mga kilusang panlipunan, Marxismo, panitikang pambata, at ekolohiyang pampolitika. Siya rin ay nagsusulat ng mga aklat pambata at nagtuturo sa Bakwit School para sa mga Lumad kasama ng Save Our Schools Network. Maaari siyang makontak sa jcsy3@up.edu.ph.